

Dilimiz – qayğılarımız: mülahizələr, iradlar, təkliflər

*Minaxanım Nuriyeva Təkləli*¹

XÜLASƏ

Alınma sözlər xalqlar arasında yaxın münasibətlər nəticəsində, bəzən də siyasi şəraitin təsiri ilə qəbul olunaraq zamanla xalqın milli sərvəti sayılan ana dilinə lazımsız “yad” ünsürlərin daxil olmasına səbəb olmuşdur. Yüzlərlə alınma sözün dilimizdə tam qarşılığı olduğu halda, yeni alınmalar bir müddət sinonimləri ilə yanaşı işlənmiş, sonra isə tədricən onları sıxışdıraraq dildən tamamilə çıxarmışdır. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra dilimizin lüğət tərkibində ciddi irəliləyişlər əldə olunmuşdur ki, bunun da nəticəsində bir vaxtlar alınmalar qarşısında işləkliyi itirmiş sözlər yenidən öz funksionallığını bərpa etməkdədir. Məqalədə bu məsələləri işıqlandırmağa çalışmışıq.

AÇAR SÖZLƏR

ana dili, alınma söz, dialekt, nitq, milli dil, arxaik

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 10.02.2025

Qəbul edilib: 18.03.2025

¹ Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0002-4985-8134> | proftomris@gmail.com

Our Language – Our Concerns: Considerations, Remarks, Suggestions

Minakhanim Nuriyeva Taklali¹

ABSTRACT

Since loanwords are accepted on the basis of close relations, sometimes under political conditions, it has caused unnecessary "foreign" elements to be added to the mother tongue, which is considered the national wealth of the people from time to time. While hundreds of words have their exact equivalents in their native language, these new borrowings were used with their synonyms for a while, and gradually they began to suppress their synonyms and completely remove them from the language. In recent years, significant progress has been made in the vocabulary of the language, as a result of which our words, which once lost their activity in the face of borrowings, are now regaining their functionality. We tried to cover these issues in the article.

KEYWORDS

mother tongue, borrowings, dialect, speech, national language, archaic

ARTICLE HISTORY

Received: 10.02.2025

Accepted: 18.03.2025

¹ Doctor of Philological Sciences, Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0000-0002-4985-8134> | proftomris@gmail.com

Giriş

Azərbaycan ədəbi dilindəki alınma sözlərin xarakteri və lüzumsuz alınmaların ortaq türkcəmizə məxsus sözlərlə əvəzlənməsi özünü kəskin şəkildə hiss etdirməkdədir. Buna səbəb nədir və onun dilə daxilolma zərurəti nədən qaynaqlanır?

Məlum olduğu kimi, söz alınmasının əsas səbəbi müəyyən anlayışları ifadə etmək üçün dildə müvafiq sözün digər alternativlərinin mövcud olmamasıdır. Alınma sözlər vasitəsilə dil zənginləşir, onun ifadə imkanları genişlənir. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olması ilə ölkənin ictimai-siyasi və mədəni mühitində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə rus dili vasitəsilə Avropa mədəniyyəti və elmi nailiyyətləri Azərbaycana nüfuz etməyə başladı. Nəticədə, rus sözləri Azərbaycan ədəbi dilinə intensiv şəkildə daxil oldu. Bu təsir sovetlər birliyi dönməsində daha güclü və ardıcıl hal alır, çünki rus dili Azərbaycan dili üçün həm vasitəçi, həm də mənbə dil hesab edilirdi.

Əski və dəyərli ortaq türk sözlərinin mövcudluğu nəzərə alınmadan rus dilindən və onun vasitəsilə Avropa dillərindən çox sayda kəlmələr alınmışdır. Bununla da dillərin qarşılıqlı əlaqə məsələsi birtərəfli anlaşılmış, nəticədə, xalqın milli sərvəti sayılan ana dili lazımsız yad ünsürlərlə yüklənmişdir. Bu mənzərəni canlandırmaq məqsədilə *masa – stol; şorba – sup; anbar – depo; alay – polk; yavər – adyutant; çapar (və ya qasid) – kuryer; üstəgəl – plyus; gödəkçə – kurtka; qovluq – papka* və s. bu kimi nümunələri sadalaya bilərik. Nümunə göstərə biləcəyimiz yüzlərlə sözün ana dilində tam qarşılığı olduğuna baxmayaraq, bu yeni alınma sözlər bir müddət özünün sinonimləri ilə işlənmiş, *malikanə – villa; səfil – bomj; iflas – bankrot; nüsxə – resept; mənzərə – peyzaj* və getdikcə sinonim qarşılığını sıxışdırıb dildən tamamilə çıxarmağa nail olmuşlar. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra dilin lüğət tərkibində ciddi irəliləyişlər başlamış, dildəki rus sözləri qarşısında bir vaxt fəallığını itirmiş bəzi sözlər yenidən işləkliyini bərpa etmişdir: *alay (polk), tabur (batalyon), çavuş (serjant), taqım (vzvod), fərari (dezertir)* və s.

Metodlar

Məqalədə təsviri və müqayisəli metodlardan, müasir linqvistik təhlil üsullarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr

Dildə alınma sözlərin varlığı cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklərlə bağlı olur. Özlüyündə dil və cəmiyyət üçün alınmalar nə qədər əhəmiyyətli hadisə olsa da, bu prosesdə ifrat hallar (rüzqak – *heybə*, stol – *masa*; şlem – *dəbilqə*,

bazubənd – *qolçaq*, paket – *zərf*, beluqa – *ağ balıq*, rayon – *bölgə*, plyaj – *çimərlik*, fartuk – *önlük*, qreçka – *qarabaşaq*, argument – *dəlil, sübut* və s.) zərərli nəticələr doğurmuşdur. Bu, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin birtərəfli anlaşılması nəticəsində xalqın milli sərvəti sayılacaq ana dilinin lüzumsuz, yad ünsürlərlə dolmasına şərait yaratdı. Lakin həmin sözlərdən bir qisminin Azərbaycan dilində qarşılığının dilə daxil olması dilin sinonimlər bazasının formalaşmasına, dilin sinonim sözlər baxımından zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn: *familiya – soyad*, *genosid – soyqırım*, *rota – manqa*, *serjant – gizir*, *vzvod – taqım*, *polk – alay*, *biznesmen – iş adamı*, *nəsil – soykökü*, *бригада – tuğay*, *буksir – yedək* və s. Bu proses davamlı olaraq, dildə milliləşmə prosesinin intensivləşməsinə təsir göstərir.

Müzakirə

Minilliklər ərzində insanlıq tərəfindən əldə edilən nailiyyətləri izlədikdə dilin ən böyük və ən ecazkar bir kəşf olduğu qənaətinə gəlirsən. Dil, insan fikrinin, insan mənəviyyatının, onun psixoloji aləminin parlaq bir güzgüsü, gözəllik xəzinəsidir (İbrahimov, 1988, s. 3). Milli varlığın digər simvolları (himn, gerb, bayraq) ilə eyni əhəmiyyətə malik olan ana dili milli varlığın göstəricisi hesab olunur. Elə bu səbəbdən Sovet quruluşunun süqutundan sonra əsas inkişaf edən sahələrdən biri də dil siyasəti idi. Çünki dil xalqın milli özünəməxsusluğu, millətin millət olduğunu şərtləndirən, onun bütün mədəni keçmişini mühafizə edən ən mühüm vasitədir. Bu bir həqiqətdir ki, müstəqillik uğrunda gedən mübarizələr hər zaman dil uğrunda aparılan mübarizə ilə başlar. Odur ki milli dilin o yüksək statusa – dövlət dili statusuna yüksəlməsi tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin əvəzolunmaz səhifəsi olaraq qiymətləndirilməlidir.

Uğrunda həbsxanalara düşülən, ölüm düşərgələrində can fəda edilən bir dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi millətin öz müqəddəratına sahibliyinə dəlalət edir. Milli müstəqilliyimiz dövlət dilimizin varlığı və inkişafının rəhnidir. Artıq dilimizin dövlət dili kimi mədəni yüksəlişində əhəmiyyətli işlər həyata keçirilir. Bu mənada müstəqilliyimizin başlıca uğuru olan Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişafı ilə bağlı qəbul edilən qanunlar, habelə həyata keçirilən tədbirlər bu qayğının parlaq təzahürüdür. Bu, həmçinin ədəbi dil normalarının möhkəmlənməsində, şifahi və yazılı ədəbi dilin inkişafında yeni yolların müəyyənləşməsində, etibarlı üsulların araşdırılmasında özünü göstərir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu sahəyə göstərilən qayğı və diqqətin artırılması ana dilinin öyrənilməsinə təkan vermiş, elmi tədqiqatların fəallaşdırılması və dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi imkanlarını artırmışdır.

Yer üzündə elə bir dil yoxdur ki, digər dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmasın. Qonşu xalqlarla qarşılıqlı münasibətlər – gündəlik məişət və həyatla bağlı mədəni, ictimai-siyasi,

iqtisadi əlaqələr, bəzən də hərbi toqquşmalar tarix boyu bu xalqların dilində iz qoymuş, bu qarşılıqlı təsir ilk növbədə bu dillərin lüğət tərkibində əks olunmuşdur. Şübhəsiz, bununla həmin dillərin söz xəzinəsi zənginləşir, ifadəlilik imkanları artır, ümumi qrammatik quruluşu dəyişir və dilin tərəqqisi və formalaşmasında müsbət nəticələr əldə olunur. Əlavə etməliyik ki, tarixi xarakterə malik həmin proses qonşu xalqlar arasında mövcud olan münasibətlərin tarixini öyrənməyə, habelə dilin tarixinin, inkişaf mərhələlərinin və pillələrinin tarixi baxımdan mənzərəsini müəyyənləşdirməyə geniş imkanlar açır. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ana dilimiz, Vətən, millət məfhumu ilə yan-yanə qoyulan milli dilimiz, təəssüf ki, müəyyən mənada müdafiəsiz qalmaqdadır. Bir çox sahələrdə Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti (məsələn, kafelər, restoranlar, ...dükan, market və digər ictimai müəssisə adları) xüsusi narahatlıq doğurduğundan, əlbəttə, ilk növbədə dilçi alimlər olmaqla hamını – yazıçıları, jurnalistləri, filoloji yöndə araşdırmaçıları, cəmiyyətin bütün ziyalı təbəqəsini – həkimləri, sənət adamlarını və s. düşündürməli, məşğul etməlidir (Tanrıverdi, 2017). Elə buna görə də bəzən ölkəmizdə nəşr olunan bədii və elmi kitablarla, qəzet və jurnallarla tanış olarkən, radio-televiziyanı dinləyərkən dilimizə yatmayan, deyiliş tərzilə qulağa ağır gələn ifadələrlə qarşılaşarkən niyə ədəbi dilimizi korlayanların qarşısı alınmır?! – deyə düşünməli oluruq.

Amma bir çox dillərdə, eləcə də rus dilində işlənən mənşəcə ümumtürk sözlərin mühüm qismini mədəni terminlər, xüsusən türklərdə sosial-mədəni həyatın erkən yetkinliyini göstərən sözlər: *yasa, yasak, yasovul, tamqa, tamojnya, denqi, yam* (poçt yolu), *surquç, kazna, tovar, bazar, kabala, tarxan, yarlık, altın, tovariş, san* (rütbə, ad-san), *arba, ocaq, stakan, başnya, divan, kirpiç, utyuq, bulat, çuqun* və s. təşkil edir (Təkləli, 2010).

Şərqi slavyan dillərinə keçdiyi vaxtdan bəri bir neçə yüz illər boyu öz aktuallığını qoruyub saxlayan bu sözlər hazırda da qazanılan uğurları ifadə etməkdədir. Çünki “dil xalqın mənəvi sərvətidir” və bu cəhətdən tamamilə təbiidir ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Dil elə bir saf aynadır ki, xalqın tarixi, dünyabaxışı, adət-ənənələri, mədəniyyəti onda əks olunur.

Beləliklə, dilin müasir səviyyədə fəal və qeyri-fəal vahidləri barədə əsaslı biliyə və ya müəyyən təsəvvürə malik olmaq o dildə danışan hər bir şəxs üçün zəruri sosial problemlərdəndir. Elmi-texniki tərəqqinin hazırkı səviyyədə mənimsənilməsi və gələcək inkişaf perspektivlərinin düzgün dərk edilməsi üçün ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişaf meyilləri, eləcə də onun aparıcı qollarından olan terminoloji leksikanın dünəni, bu günü və qaynaqları barədə müəyyən elmi təsəvvürə malik olmaq müasir insanın mənəvi keyfiyyətlərinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Buna görə də ədəbi dilin lüğət tərkibinin tarixi inkişaf yollarının araşdırılması istiqamətində aparılan tədqiqatların sayca

çoxalması problemin kütləviləşməsinə və müxtəlif xarakterli linqvistik araşdırmalarda elmi dəqiqləşmələrin artmasına şərait yaradır.

Məsələ ilə bağlı deyə bilərik ki, Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində gedən proseslər dilimizin lüğət tərkibində nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişikliklərə səbəb olmuşdur (Məmmədli, 2012, s. 18). Nəticədə, cəmiyyətin inkişafı ilə birlikdə dilin də zənginləşməsi və təkmilləşməsi faktları göz önündədir: *fayl, printer, skaner, monitor, maus, kartriç* (kompüterlə əlaqədar); *kikboks, skeytbol, bouling* (idmanla əlaqədar), *biznes-sentr, şou-biznes, makler, market, barter, vauçer, diler, broker, eksçenc* (iqtisadiyyat və maliyyə ilə əlaqədar), *top-şou, mesaj, imic, fitnes-klub, xit, prezentasiya, nominasiya, sammit, ombudsman, monitor, şoumen, feysbuk, brifinq, sponsor, bankomat* (insanın müxtəlif fəaliyyət sahələri ilə əlaqədar) kimi “nitqə yeni məzmun gətirən” sözlər dilimizdə gündə-gündən çoxalmaqdadır (Sadıqova, 2022, s. 179).

Azərbaycan dilinin inkişaf prosesi təbii sosial dəyişmələrlə aktivləşir, yüklənir, cəmiyyət həyatının bütün sferalarını əhatə edir: siyasət, dövlət quruculuğu, ideologiya... (Kazımov, 2022, s. 249). Həqiqətən, “ətrafdakı hər şey: cəmiyyət, psixologiya, texnologiya, siyasət dəyişdikdə dil dəyişməz qala bilərmi?” (Krongauz, 2007, s. 5). Bu son illərin dəyişikliklərinin əsasında xarici dillərdən, xüsusən Avropa, eləcə də dünya dillərindən birbaşa dilimizə daxil olan leksik alınmalar dayanır. Belə alınmaların bir qismi siyasi proseslərlə bağlıdırsa, digər qismi xalqlar, millətlərarası ictimai-iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi və dil əlaqələrində yaranan hüdudsuz imkanlara əsaslanır (Məmmədli, 2012, s. 18).

Azərbaycan dilində alınma sözlərin miqyasını və xarakterini təyin etmək üçün dilin tarixi inkişaf yoluna nəzər salmaq lazım gəlir. Belə ki, Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tabeliyinə keçməsi ilə XIX yüzilliyin ilk çağlarından başlayaraq, rus, həmçinin Avropa sözlərinin Azərbaycan ədəbi dilinə intensiv axını başlayır, həm də bu sözlərin müxtəlif funksional üslub təzahürlərinə nüfuz etdiyini görürük (Cəfərov, 1995, s. 75). Bu təsir Sovetlər birliyi dönməndə daha güclü və davamlı xarakter alır. Hətta bu qarşısıalınmaz axının təsiri altında əvvəl dilimizdə işlənən sözlərimiz bu zorakı alınmalar önündə tab gətirmir, fəallığını itirərək dilin leksik tərkibindən çıxır, daha doğrusu, öz yerini yeni “alınmalara” verir: qrafın – *dolça*; rüqzak – *heybə*; vedrə – *dol, sərnice*; star – *ulduz*; piknik – *seyran*, kalendar – *təqvim*; trevoqa – *həyəcan*; bloknot – *dəftərçə*; stol – *masa*; tuflı – *ayaqqabı*; peç – *soba*... Faktlar göstərir ki, rus dilindən və onun vasitəsilə Avropa dillərindən söz alınarkən bu prosesdə dilimizdəki əski və əlverişli sözlərimizin mövcudluğu nəzərə alınmamışdır. Bu hal onu göstərir ki, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi birtərəfli anlaşılmış, nəticədə, xalqın milli sərvəti sayılacaq ana dili lazımsız, yad ünsürlərlə dolmuşdur. Dilimizin lüğət tərkibindəki alınmaların heç də hamısı qonşuluq

münasibətləri sayəsində və ya deyildiyi kimi, iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni əlaqələr nəticəsində daxil olmamışdır.

Dilimizin sağlam kökləri var; şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində və tarixi dil materiallarında mühafizə olunan qədim türk sözlərimizdən: baton yerinə *som* və ya *somun çörəyi*, zavod çörəyi yerinə *kömbə*; rulet yerinə *dürmək*, habelə *bəllə*; kaşa – *sıyıq*; rulon – *dürgə*; korobka, futlyar – *qabçaq*; tampon – *tıxac*; maz – *məlhəm*; şans – *fürsət*; epidemiya – *ölət*; pivə – *buzə*; makler – *dəllal*; bələdiyyə polisi yerinə *yasovul* sözlərini işlədə bilmərik? Yada saldıığımız bu örnəklərin əksəriyyəti etnoqrafik keyfiyyətə malik sözləri və onların istifadə dairəsini genişləndirməliyik. Lakin test yerinə *yoxlama*, *sınaq*, anons – *duyuru*; star – *ulduz*; innovasiya – *yenilik*, villa yerinə dilimizdə çoxdan işlənən *malikanə*, *saray*, *kaşanə*, *imarət*; eksklyüziv – *xüsusi*; bravo – *əhsən*, *afərin*; yaxud supermarket – *bazar*; şou – *göstəri*; komfort – *rahat*; problem – *qayğı*, *müşkül* və ya *məsələ*, *illət*; ekskenc – *sərraf*; *kaşı*– keramik deyə bilmərikmi?

Uzun illər ərzində dilimizin zənginləşməsində baza rolu oynayan rus dilində “bəyənmədiyimiz” türk sözləri işlədilir. Biz də mühafizəçi yerinə *qorçu*; depressiya yerinə *böhran* və ya *sarsıntı*; təşkilat, qrup yerinə *özək*; bronjilet yerinə *canlıq*, diskussiya yerinə *dartışma* ifadələrini işlədə bilərik. Bilirik ki, “alınma terminlər o zaman mənimsənilmiş hesab edilir ki, reseptor dilin daxili xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır; onlar milli dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğun gəlmədikdə milli sözlərlə kəskin təzad təşkil edir” (Məmmədli, 2000, s. 9).

O halda ki problem anlayışında öz yerinə və məqamına görə bütün qeyd olunan məfhumlar öz ifadəsini tapa bilir. Bu sözlər heç də beynəlmiləl terminlər deyil. Onlar ana dilində çox əlverişli qarşılığı olduğu halda illərdən bəri işlədilən, hər kəsin bildiyi, işlətdiyi, alışdığı sözlərimizi dildən sıxışdırıb çıxarmış terminlərdir. Dilçi-alim Qəzənfər Kazımovun obrazlı qeyd etdiyi kimi, “nə üçün özgə qaşığı işlədirik?..” (Kazımov, 1997, s. 466).

Təbii ki, beynəlmiləl sözlər kimi dəyərləndirilən alınmaları dəyişməyə heç bir əməli və elmi ehtiyac yoxdur. Beynəlmiləl sözlər kimi işlənən belə terminlər işləkliyi ilə seçilir və danışığ zamanı fikrin aydın ifadəsinə xidmət göstərir, insan fəaliyyətinin əsas sahələrini əhatə edir. Artıq bu sözlərin mənası da geniş dinləyici üçün aydındır (Sadıqova, 2022, s. 181). Bunlar *notarius*, *kolxoz*, *sovxoz*, *şlyapa*, *spirt*, *hospital*, *poliklinika*, *telefon*, *krem*, *poema*, *roman*, *atom*, *dram*, *artist*, *balerina*, *metro*... kimi sözləri əhatə edir. Lakin bu beynəlmiləl sözlərin hamısını birbaşa mənbə dildən almadığımıza və bu sözləri rus dili “körpüsündən” keçirdiyimizə görə onları belə dəyişilmiş formada qəbul etdik: *repartyor*, *transpartyor* və yaxud beynəlmiləl *fabrik* sözü olduğu halda, lüzumsuz olaraq həm də *zavod* sözünün, *helikopter* yerinə *vertolyot*, *ploskostopiya* – *yastı daban*... və s.

Ölkənin ziyalıları dilimizin qayğısını çəkmək məqsədilə daim bu cür hallara qarşı çıxmışlar. Xalq şairi Rəsul Rza Azərbaycan SSR Ali Sovetinin ikinci sessiyasının iclasındakı çıxışında demişdi: “Mən bilmirəm, “Kommunist” qəzeti hansı əsasa görə və hansı haqla maliyyə, vətəgə, təpə, məhsul, həvəs, fincan sözləri var ikən finans, promisel, sopka, produkt, stimul, çaşka və bu kimi sözləri özbaşına bizim dilimizə soxur” (Axundov, 2011). “Dilin özündə əlverişli qarşılığı ola-ola vəziyyəti mürəkkəbləşdiririk. Kim bilmir ki, hələ dildə mənimsənilməyən, mənası dəqiqləşməyən terminlərin işlənməsi nitqin qavranılmasına mane olur” (Sadıqova, 2022, s. 179).

Düzdür, ana dilimizin əsas zənginləşmə mənbəyi dilin daxili imkanlarıdır; məhz bu yol ən məhsuldar, ən əlverişlidir. Dilin lüğət tərkibi yalnız bu mənbənin hesabına artıb güclənə bilər. Hətta bir vaxtlar bu mövzuda ifrata varan ziyalılarımız olmuşlar ki, onların purist (dildəki bütün alınmalara qarşı uydurma sözləri qoyan ölkədəki purizm hərəkatı nəzərdə tutulur) fəaliyyətləri nəticəsində coğrafiya – yerbil, astronomiya – göybil, təyyarə – uçquç, samovar – qur-qur... və s. onlarla sözüümüz, alışdığımız vasitələr dildən çıxa bilərdi. Məsələ ondadır ki, belə kiçik təcrübələrin – sərbəstliklərin dilə mənfi təsir göstərəcəyini təsəvvür etmək elə də çətin deyil. Həmçinin son zamanlar dilimizin öz daxilində yaratdığımız *durum, ortam, gündəm, çağdaş, başqan...* sözləri də eyni cür – söz yaradıcılığına ifrat aludəçilik kimi qiymətləndirilməməlidir. Bununla bərabər onu da etiraf edək ki, bu gün alışdığımız və məmnuniyyətlə işlətdiyimiz *veriliş, göndəriş, çağırış, anlayış, baxış, bildiriş, giriş, uduş, sonluq, sözlük* və s. bu kimi sözlər də həmin təcrübədən yadigardır.

XXI əsrin başlanğıcından etibarən dilçilikdə yenidən şivə sözlərinə maraq gücləndi. Əlbəttə, bu təbiidir, çünki müşahidələr göstərir ki, dialekt sözlərin nəzərə alınması, araşdırılması özlüyündə türk xalqlarının mədəniyyətinin misilsiz hədiyyələri mövqeyi daşıyır. Bəs bu bitkiləri tanıyırmı, adlarını işlədirikmi? *Ayıpəncəsi, ayıdöşəyi, dəvətikani, pişikotu, təkəsaqqalı, qatırquyruğu, sənubər, qaragöz, sütlücə, yağlıca, acıqovuş, xoruzpipiyi, qarğagözü, əzvay, qoyunqulağı, keçimcəyi, gəlinbarmağı, yer qulacı...* və s.

Dilimizin qayğıları qayğısızlıq doğurur. Bunun kimi Badamdar – Padamdart; Şıx – Şıxov; Kırım – Krım; Nasoslı – Nasosnı, avşar – əfşar, zincir – zəncir, incir – əncir, moğol – monqol... və s. bu kimi sözlər, diqqətsizlikdən doğan yanlışlıqlar hələ də davam edir. Ən azından dilimizin ənənəvi normaları baxımından yanaşsaq, əlbəttə, bu yaxşı hal deyil. Məhz bu xeyirli ənənələr dilimizin ifadəlilik vasitəsinin qeyri-ciddi, anormal vasitələrlə doldurulmasına qarşıdır. Digər hal – alınma sözlər dilimizə daxil olma prosesini sürətləndirir. Dilin çatışmazlıqları bizi qayğılandırır...

“Sovet quruluşunun dağılma prosesi bütün sinir ucları ilə fəaliyyətə başladıqda ilk növbədə güclü oyanma dil siyasətində özünü göstərdi. Ona görə ki dil xalqın milli özünəməxsusluğudur, millətin millət olduğunu şərtləndirən, onun bütün mədəni keçmişini mühafizə edən ən mühüm vasitədir” (Kazımov, 1997, s. 368).

Təbii ki rus dili Azərbaycan dili üçün həm vasitəçi “körpü”, həm də mənbə dil rolunu oynamışdır (Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri, 2011).

Gördüyümüz kimi, bu zaman ifrata varıldığından əski və dəyərli ortaqlar türk sözlərimizin dildə mövcudluğu, işləkliyi, zəruriliyi nəzərə alınmamışdı. Çox sayda “yad”, həm də lüzumsuz alınmaların dilimizə daxil olmasına imkan verilmişdir. Misal göstərdiyimiz qəbildən olan daha yüzlərlə sözün ana dilində tam qarşılığı olduğu halda, bu yeni alınma sözlər bir müddət özünün sinonimləri ilə işlənmiş, zamanla öz sinonim qarşılığını sıxışdırıb dildən tamamilə çıxarmağa başlamışdır. Hazırda bu hal özünü şifahi nitqdə göstərməkdədir: *gödəkçə* yerinə *kurtka*; *çilçirəq*, *qəndil* – lüstr; *alışqan* – zəjizqalka; *qəza* – avariya; *bayağı* – banal; *qutu*, *qabçaq* – korobka; *möhlət* – srok; *təcrübə* – prob; *nahar* – obed, *döşəmə* – pol; *tıxac* – probka; *mənzərə* – vid; *idman* – sport; *parç* “birəlli” – çəşka, *krujka*; *qələm* – ruçka; *qovluq* – papka; *lövhə* – tablo; *siyasət* – politika; *sancaq* – broş(ka); *fincan* – çəşka; *ambar* – depo; *dairə* – kruq; *tələş*, *təşviş* – panik, *rəfiqə* – podruqa, *sarsıntı* – depressiya, *bacılıq* – podruqa; *məst*, *çəkəlek* – domaşnik... avtoşkola, prava, svarka, pesok, skorıy pomoş, kameraxraneniya, moyka, spiçka, kruq, medtexnikum, pokrişka, krişka, zapravka, most, brat, pojarnı...

Bəzi hallarda isə uzun tarixdən bəri dildə istifadə olunan alınma sözlər sinonimləşərək müvazi olaraq işlənməkdə davam edir: *islahat* – reforma; *maliyyə* – finans; *memarlıq* – arxitektura; *köpək balığı* – akula; *örnek* – etalon; *duyum* – intuisiya; *qərargah* – ştab; *nəqliyyat* – transport; *yedək* – buksir; *layihə* – proyekt; *təqdimat* – prezentasiya; *dəb* – moda; *kürsü* – stul; *tərcümeyi-hal* – avtobiografiya; *kirayənişin* – kvartirant; *nitq* – reseptor; *cəfəngiyyat* – absurd; *təhlil* – analiz; *afərin* və ya *əhsən* – bravo və s.

Dilimizdə olan qarşılıqları hazırda çoxdan unudulmuş *həmayil* – akselbant, *nişan* – orden, *canlıq*, *cövşən* – döş və kürəyi örtən zirehli geyim (qədim slavyanlara da keçən bu geyim onlarda “yuşman” adlanır), *canköynəyi* – mayka, mayo, *ölət* – epidemiya kimi tarixi sözlərimizin əvəzlənməsi təəssüf doğurur, halbuki birinci nümunələr ikinciləri tam mənası ilə əvəz edə bilər. Bu xüsusda klassiklərimizin dil materialları üzrə təqdim etdiyimiz: *yargı* – hökm; *uruğ* – nəsil; *öğüş* – əziz; *yapı* – tərz, üslub; *düş* – rəya; *yağmaçı* – qarətçi; *qutlu*, *uğurlu* – mübarək; *tüzağ* – tələ; *uçmaq* – cənnət; *bəlimək* – müəyyənləşdirmək; *buyruq* – əmr, qərar; *çapıq* – dərhal; *çözmək* – həll etmək; *ağu* – zəhər; *aba* – valideyn; *sayru* – xəstə... və s. bu kimi arxaik sözlərə də həyat verməli, onları sinonimlərilə işlədərək zamanla yenidən dilimizə qaytarmalıyıq. Bir sözlə, dilimizin passiv fondada “gizlənən”

çox sayda sözləri var. Bunlara misal olaraq: teleqreyka – *canlıq*; telaxranitel – *qorçu*; rəis – *qorçubaşı*; polkovnik – *albay*; kapitan – *minbaşı*; ədliyyə polisi (kalka) – *yasavul*; serjant – *onbaşı*; polk – *alay*; korpus – *qol ordu*; hərbi birlik, briqada – *tuğay*; diviziya – *tümən*; mirliva (liva “bayraq”) – *bayraqdar, sancaqbəyi*; hakim; flaqman – *bayraqdar, sancaqdar* və s. sözləri sadalaya bilərik.

Yeri gəlmişkən, tarixi bilməməzlikdən qaynaqlanan və bununla da nitq səliqəsizliyi yaradan polk – *alay*; oxrana – *qarovul*, mühafizə və ya qorçu əvəzlənməsi dilimizin əski ehtişamını əks etdirir. Lakin *barmaqlıq* yerinə *reşotka*; *sıra* (növbə) yerinə *smen*, *çanta* – *sumka*, *ocaq* yerinə *pilətə* (*plita*), *sağanaq*, *çəmbər*, *çərçivə* – *oprava*, *qələm* – *ruçka*, *sükan* – *rul*, *əqiq* – *aqat*, *ana yasa* – *konstitusiya*, *tobulğa*, *tolğa* (*dəbilqə*) – *şlem*, *tağalaq* yerinə *disk* işlədilməsi və şifahi nitqdə bunun kimi get-gedə artaraq özünü göstərən: *pilesos*, *xolodilnik*, *lüstur*, *zabor*, *pesok* (*toz şəkər*), *qarşok* (*dibçək*; *manqal*), *medsestra*, *ostanovka*, *zamok*, *patalok*, *pol*, *peç*, *prostın*, *naruşeniya*, *kinişka*, *klok*, *setka*, *paket* (*torba*); *kraska*, *tuperklyoz*, *kruq*, *novostroyka*, *sudruqa* (*qıcolma*, *uyuşma*, *keyimə*), *maşennik*, *yantar* (*kəhrəbə*), *napravleniya* və misal çəkə biləcəyimiz onlarla nümunələr göstərir ki, dilimizin qorunub mühafizə edilməsində nöqsanlar az deyil, bu xüsusda ali məktəblərin, xüsusilə bu dili yetişməkdə olan nəsllə bilavasitə aşılmalı olan pedaqoji müəssisələrin üzərinə böyük vəzifələr düşür.

Nəticə

Alınma sözlər dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, hətta müxtəlif sistemli dillərin sıx münasibətləri zəminində meydana çıxır. Lakin dillərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi çox vaxt birtərəfli anlaşıldığından, nəticədə, xalqın milli sərvəti sayılacaq ana dilinə lüzumsuz “yad” ünsürlər daxil olur. Bu yeni alınmalar bir müddət sinonimləri ilə işlənsələr də, zamanla sinonim qarşılığını sıxışdırıb dildən tamamilə çıxarmışlar. Bu hal daha geniş formada özünü şifahi nitqimizdə də (*qutu* – *korobka*; *nahar* – *obed*; *tıxac* – *probka* və s.) göstərir. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra dilin lüğət tərkibində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermiş və bununla da ana dilimizə olan münasibət həqiqi mahiyyətini qazanmışdı; bunun nəticəsi olaraq, dildəki alınma sözlər qarşısında bir vaxtlar fəallığını itirmiş bəzi sözlər hazırda təkrar işləkliyini bərpa etməkdədir: *tabur* (*batalyon*), *çavuş* (*serjant*), *taqım* (*vzvod*), *fərari* (*dezertir*), *ayaqqabı* (*tufli*) və s. Bu prosesdə dilimizə sonradan keçən alınma (rus) sözlərin (*şayka*, *katorqa*, *yeşik*, *baydarka*, *barak*, *lapşa* və s.) əsl mahiyyəti aşkarlanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (2011, 9 dekabr). Rəsul Rza və ana dili. “*Ədəbiyyat*” qəzeti, 45.
2. Cəfərov, N. (1995). *Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi*. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası.
3. İbrahimov, M. (1988). *Dilin müqavimət qüvvəsi və gözəlliyi – Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri*. “ADPU” nəşriyyat.
4. Kazımov, C. (2022). *Müasir dil situasiyası və nitq mədəniyyəti – Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri*. “MDizayn” MMC.
5. Kazımov, Q. (1997). *Ədəbiyyat və sənət məsələləri*. Kitab Palatası.
6. Məmmədli, F. (2012). *Azərbaycan ədəbi dili (1999–2010)*. “ADPU” nəşriyyat.
7. Məmmədli, N. (2000). *Alınma terminlərdə fonetik substitsiya – Filoloji araşdırmalar*. AMİU nəşri.
8. Sadıqova, S. Əliyeva, S. (2011, iyun). *Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri*. Respublika elmi konfransının materialları. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Elm və təhsil.
9. Sadıqova, S. (2022). *Terminologiya və nitq mədəniyyəti – Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti məsələləri*. “MDizayn” MMC.
10. Tanrıverdi, Ə. (2017). *Dilimiz, düşüncəmiz*. Elm və təhsil.
11. Təkləli, M. (2010). *Rus dilində türk sözləri*. Nurlar.
12. Krongauz, M. (2007). *A russkiy yazık na grani nervnogo sryva*. Znak.